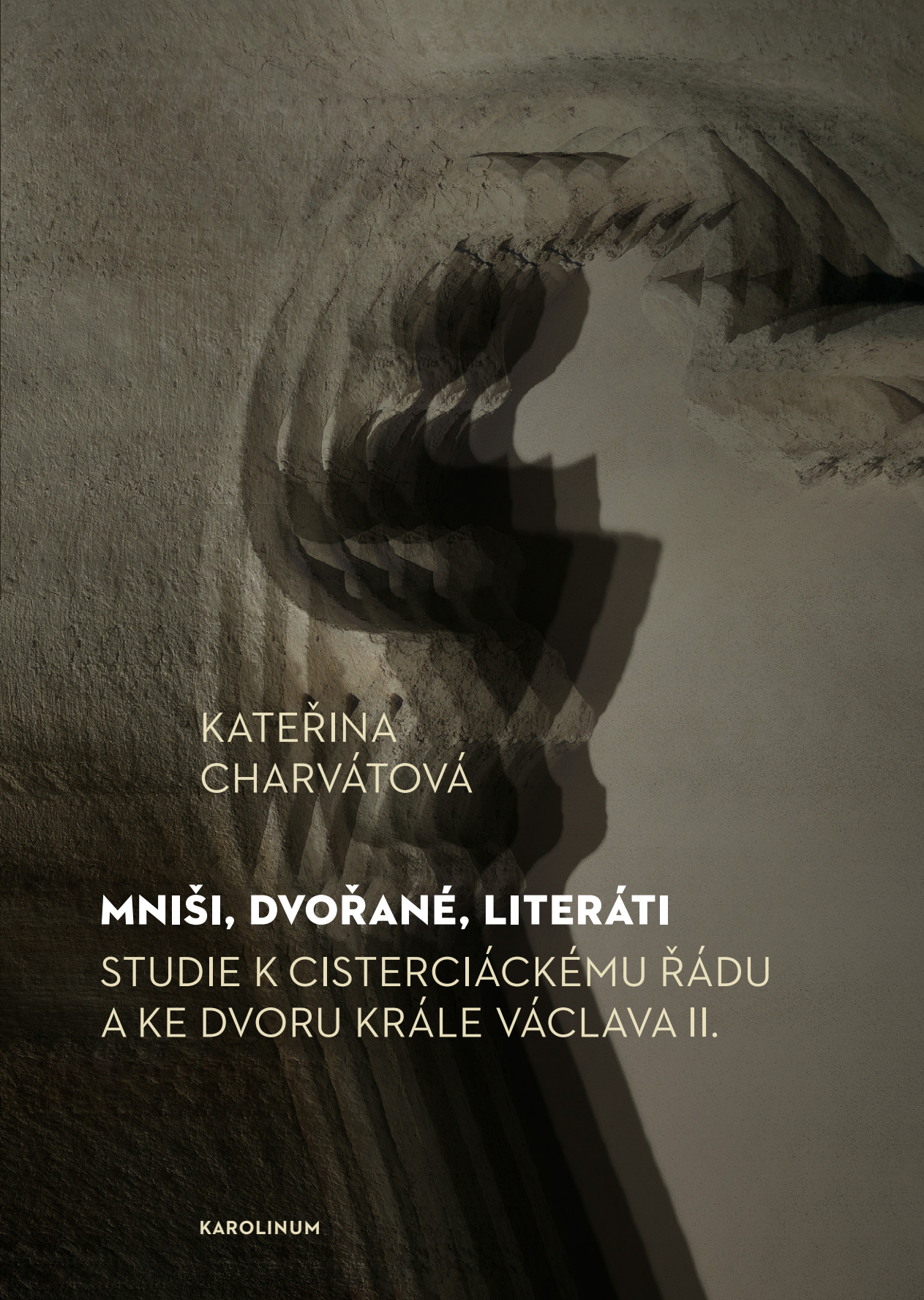

KATEŘINA
CHARVÁTOVÁ

MNIŠI, DVOŘANÉ, LITERÁTI
STUDIE K CISTERCIÁCKÉMU ŘÁDU
A KE DVORU KRÁLE VÁCLAVA II.

KAROLINUM

Mniši, dvořané, literáti

Studie k cisterciáckému řádu
a ke dvoru krále Václava II.

Kateřina Charvátová

Recenzovali:

PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D.

PhDr. Jan Zdichynec, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Pedagogická fakulta

Praha 2020

Redakce Dita Křišťanová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Kateřina Charvátová, 2020

Cover photo © Oto Palán, 2020

ISBN 978-80-246-4820-0

ISBN 978-80-246-4835-4 (pdf)

ISBN 978-80-7603-143-2 (Pedagogická fakulta)

ISBN 978-80-7603-240-8 (pdf, Pedagogická fakulta)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
Cisterciácký řád ve středověkých Čechách. Půchod, struktura, některé aspekty vývoje	9
Cisterciácká liturgie a cisterciáckí světcí v Čechách ve 13. a 14. století	27
Vizitace v cisterciáckém řádu ve 12. – raném 15. století (Obecná pravidla a některé české příklady)	36
Cesty českých cisterciáckých opatů na generální kapituly	49
Cisterciáci a medicína	73
Raná cisterciácká ekonomika v Čechách aneb Jak to bylo s grangiemi?	87
Cisterciáci ve dvorském prostředí 12. až raného 15. století	99
Počátky působení cisterciáckých opatů Dětricha, Heidenreicha a Konráda na dvoře Václava II.	112
Jan z Ostrova známý, neznámý	136
Ota Durynský, zbraslavský opat a kronikář	153
Chronicon Aulae Regiae jako klášterní kronika	167
Petr Žitavský a mýtus poslední Přemyslovny	198
Seznam zkratek	213
Summary	214
Bibliografická poznámka	219
Jmenný rejstřík	220
Místní rejstřík	223
Věcný rejstřík	225

PŘEDMLUVA

Je potěšující, že se v poslední době do škály našich vědeckých publikací vrací autorský soubor textů. Jedná se o sumarizující a bilancující publikaci, která je obvykle spjata s osobním autorovým výročím. O jeho vědecké cestě vypovídá v mnohých ohledech možná detailněji, než kdyby publikoval profesionální CV, jak se dnes říká. Když tedy prof. Kateřina Charvátová shromáždila výbor ze svých textů věnovaných cisterciácké tematice, osvětlila tak velmi srozumitelně svoji badatelskou cestu, která je dlouhá (vím, napsat něco takového dámě není uctivé, omlouvám se), velmi promyšlená a plná píce. V jistém ohledu jsem mohl tuto její cestu sledovat od začátků, kdy ještě na fakultě objevila své „cisterciácké“ téma a pak po patričních milnících (i ona má svá cis tertía) postupovala a rozšiřovala svůj záběr, až vzniklo ještě zdaleka neuzavřené významné dílo. Jeho konstrukce je složitá, protože při potřebné pramenné rešerši zrevidovala cisterciácký svět českého středověkého státu a poté v rámci bohatých domácích i zahraničních kontaktů výsledek své práce provázala s dějinami cisterciáků ve střední Evropě. Její „výboje“ ale směřovaly i např. do kolébky řádu do Francie (byla k tomu dobře vybavena francouzštinou, což není v Čechách zrovna obvyklé) a přímo do Cîteaux, které jí poskytlo přístup k cenné odborné literatuře a mnoho badatelských podnětů. To vše se zúročilo např. v jejích *Dějínách cisterckého řádu v Čechách*.

Mnohé z toho, o čem píše, dokládá tento svazek jejích studií. Je zaměřen na české prostředí, ale se znalostí daleko širších souvislostí načrtává podmíněnost světa českých cisterciáků danou jejich vazbami na mateřské západoevropské prostředí, které se projevují na první pohled např. ve specifické filiaci mezi jednotlivými lokalitami. Existuje ovšem řada dalších věcných spon mezi českým a evropským „cisterciáctvím“, na které autorka poukazuje – třeba ve svých zjištěních týkajících se liturgie nebo kultu světců či cisterciácké vzdělanosti, které mají společné evropské rysy, ale i domácí místní zvláštnosti. Jejich zviditelňování je logickou součástí dlouhodobého internacionálního studia cisterciácké tematiky, které již dávno výrazně překonalo počáteční optimismus zejména francouzské a německé historiografie, že cisterciácký univerzalizmus umožní jako jakási šablona se stejným úspěchem studovat a analogizovat dějiny řádu v kterékoliv části Evropy. Mezi řádové vazby, které překračovaly hranice středověkých států, patří instituty vizitací nebo organizačních vazeb (další autorčino téma) směřujících od generálních kapitul do jednotlivých řádových provincií a domů. I tady se však ukázalo

to, že skutečnost bývala složitější než teorie usnesení a předpisů, což se projevilo v řadě ohledů – zejména ve spojitosti s cisterciáckou architekturou nebo ekonomikou. Pro představu o délce této cesty připomeňme průlomové monografie Marcela Auberta, Anselma Dimiera nebo Françoise Buchera, pokud jde o cisterciáckou architekturu, kterou Georges Duby vidí jako aplikovanou teologii, nebo ohlédnutí za gründerskými pracemi orientovanými na cisterciáckou ekonomiku Ludwiga Dolberga, Eberharda Hoffmanna nebo Roberta Fossiera. S ohledem na druhé téma zařadila autorka do tohoto svazku také svoji studii věnovanou grangíím, které bývaly považovány za součást modelu internacionální identity cisterciácké kultury, aby se pak načas ocitly mimo hru, do níž je u nás Kateřina Charvátová opět vrátila ve složitém modelu počáteční cisterciácké autarkní ekonomiky zejména plaského zázemí měnící se pod tlakem (ne)rentabilnosti do podoby ekonomiky, v níž se uplatňuje laické obyvatelstvo způsobem, jenž odpovídá obvyklým dobovým sídelním a ekonomickým standardům.

S vědomím vnitřních souvislostí cisterciácké tematiky přistupuje autorka ve druhé části knihy ke kapitolám, které svědčí o tom, co je z tohoto komplexu jejím srdci nejbližší. Je to role cisterciáků v domácí politice (samozřejmě opět v evropských souvislostech), která má mezinárodní kořeny, ale z hlediska pramenů – zejména Zbraslavské kroniky – představuje dobře uchopitelný celek cisterciáckých špiček působících na českém panovnickém dvoře od 12. do 15. století. Toto téma je logicky spjato s osobnostmi vytvářejícími český politický středověký svět počínaje panovníkem přes nobilitu a vysoké preláty. Při bližším pohledu to souvisí s konkrétními životy hráčů této vysoké hry. Proto je třetí část knihy naplněna osudy významných cisterciáckých prelátů, kteří se do české (a často i evropské) historie zapsali jako veřejní, duchovní a kulturní činitelé. Prostřednictvím těchto osobních osudů Kateřina Charvátová nahlíží do světa, kterým se zabývala velmi intenzivně. Vysocí preláti nás díky ní uvádějí do souvislostí a detailů reálného života, což není při mediévistické práci vždy samozřejmé. Autorce se to mimo jiné daří opět prostřednictvím díla Petra Žitavského, které je jejím dlouhodobým tématem a zájmem. Zbraslavská kronika je skutečně pramen výjimečný, protože její autor plul v oněch výšinách středověkého českého života, ale navíc byl nadán schopností velmi přehledně a spolehlivě referovat o událostech a vazbách, které ho obklopovaly. Kateřina Charvátová však velmi střízlivě ukazuje také na to, kde kronikář podléhá dobovým syžetům a schémátům. Jemnými nástroji tuto skutečnost demonstruje na „mytologii“ poslední Přemyslovny Petra Žitavského.

Celek knihy studií Kateřiny Charvátové dobře dokumentuje její badatelskou metodu, otázky, které si klade i úspěchy, kterých přitom dosahuje. Je to svědectví velmi zajímavé zdaleka nejen pro mediévisty zabývající se středověkým řeholním světem.

Petr Sommer

CISTERCIÁCKÝ ŘÁD VE STŘEDOVĚKÝCH ČECHÁCH. PŘÍCHOD, STRUKTURA, NĚKTERÉ ASPEKTY VÝVOJE

Cisterciácký řád představoval ve středověké Evropě důležitý fenomén, jenž se spolupodílel na vytváření společné evropské civilizace spojující země západního křesťanského okruhu. Přínos cisterciáků zahrnoval široký záběr od oblasti duchovní, přes politiku, k ekonomice, včetně kolonizačního působení. Zapomenout nemůžeme ani na podíl řádu na vývoji kultury, ať již máme na mysli architekturu či obecně výtvarné umění nebo díla literární.

Ne všechny země, kde řád působil, však byly cisterciáky ovlivněny ve stejné míře a v celém zmíněném spektru aktivit. Čechy, značně vzdálené od centra cisterciáckého hnutí, čerpaly pouze z některých impulzů, jež řád vyzařoval. Působení mnichů na českém území, stejně jako v jiných zemích, bylo značně ovlivněno specifiky danými místním vývojem.¹ Mezinárodní řád se tak po celý středověk střetával s domácím prostředím a právě toto střetávání tvořilo základ dynamického vývoje, v němž se obě složky neustále vzájemně ovlivňovaly.

Jako většina střední Evropy, také Čechy vstoupily do kontaktu s cisterciáckým řádem ve větší míře poprvé v průběhu čtyřicátých let 12. století. Tehdy byla založena nejstarší tři cisterciácká opatství, totiž Sedlec (1142), knížecí Plasy (1144) a Pomuk (1145). Do konce 12. století zakladatelé uvedli cisterciáky do dalších dvou řádových domů – Hradiště nad Jizerou (před 1184) a Oseku (kolem 1198). Nedlouho po roce 1230 vznikl na samé severní hranici tehdejších Čech, severně od Žitavy, nejstarší ženský řádový dům nazvaný Vallis s. Mariae. Vzhledem ke změně průběhu hranice mezi Čechami a Horní

1 Ke středověkým dějinám cisterciáckého řádu na českém území souhrnně K. Charvátová: *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*, Praha 1998, 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2002. Zde též většina literatury k jednotlivým českým opatstvím. *Dějiny cisterckého řádu* vyšly nověji ve druhém vydání. 1. svazek v roce 2013, 2. svazek 2014. Přibyl také 3. svazek, *Kláštery na hranicích a za hranicemi Čech*, Praha 2009, nové vydání 2018. Monografické zpracování existuje dosud pouze pro opatství Zlatá Koruna (J. Kadlec: *Dějiny kláštera Svaté Koruny*, České Budějovice 1949). Některé kláštery mají k dispozici soubory studií: *Sedlec, Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera*, ed. R. Lomičková, Praha 2009 (Opera Facultatis theologiae catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium X); *850 let plaského kláštera (1145–1995)*, ed. J. Fák, Plasy – Mariánská Týnice 1995; *Plaský klášter a jeho minulý i současný přínos pro kulturní dějiny*, ed. J. Fák, Plasy – Mariánská Týnice 2005; *Proměny plaského kláštera (1145–2015)*, ed. J. Fák, Plasy – Mariánská Týnice 2015; *Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou, Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře*, ed. M. Kovář, Praha 2015; *800 let kláštera Osek, Jubilejní sborník*, ed. N. Krutský, Osek 1996; *Klášter Zlatá Koruna, Dějiny – Památky – Lidé*, ed. M. Gaži, České Budějovice 2007.

Lužicí, k níž došlo v 15. století, nachází se tento klášter zvaný v současnosti St. Marienthal mimo území Čech, v německé spolkové zemi Sasko.

Nejúspěšnějšími obdobími zakládání cisterciáckých klášterů se stala druhá polovina 13. století, kdy v Čechách vznikly čtyři mužské a dva ženské ústavy. Nejprve v jižních Čechách klášter Vyšší Brod (Altovadum, Hohenfurt) založený roku 1259, krátce poté (1263) královská Zlatá Koruna (Sancta Corona, Goldenkron), dále dva ženské kláštery Sezemice a Pohled (Vallis S. Mariae, Frauental), jejichž vznik lze shodně datovat do doby krátce po roce 1265. V roce 1272 následoval další mužský řádový dům Svaté Pole (Sacer Campus) a konečně na konci století (1292) panovnická Zbraslav (Aula Regia, Königs-saal). Poslední středověký výhonek řádu v Čechách vyrostl pak až po roce 1350, v době pro zakládání cisterciáckých domů již netypické. Stal se jím klášter ve Skalici (Ad Graciam S. Mariae) založený mindenským biskupem Dětřichem roku 1357.

Celkem lze dobu, po kterou ve středověkých Čechách vznikaly cisterciácké kláštery, vymezit léty 1142–1357, přičemž tento široký interval patří pouze opatstvím mužské linie řádu. Zakládání ženských ústavů mělo výrazně kratší trvání, neboť všechny tři vznikly během čtyřiceti let, a to v období 1230–1270. Porovnáme-li fundátorskou aktivitu v Čechách se zakládáním řádových domů v západní Evropě, uvidíme nepřehlédnutelný časový posun, neboť zatímco většina českých fundací se realizovala ve druhé polovině 12. a v průběhu 13. století, v západní Evropě zakladatelská aktivita kulminovala již kolem poloviny 12. věku.

Ze čtrnácti cisterciáckých klášterů, které vznikly na území Čech během středověku, jich jedenáct patřilo mužské větvi řádu a tři linii ženské. Malý počet ženských filií ve srovnání s kláštery mužskými nebyl ve střední Evropě výjimkou. Také na území dnešního Polska, Maďarska i Rakouska převažovaly řádové domy pro mnichy nad ústavy cisterciáček.² Střední Evropa se tak jako celek odlišovala od oblastí západní Evropy a především německých území, kde početně dominovaly ženské kláštery.³

Z hlediska zeměpisného lze říci, že území Čech bylo cisterciáckými kláštery pokryto víceméně pravidelně. V západních Čechách působily dva mužské kláštery (Plasy, Pomuk), obdobně po dvou řádových domech vzniklo

2 Na území Rakouska vzniklo třináct mužských klášterů a pět ústavů ženských, v hranicích dnešního Polska se ke dvaceti šesti domům mužské větve řádu pojilo čtrnáct domů cisterciáckých sester a ve středověkých Uhrách připadaly na osmnáct až devatenáct opatství pro mnichy čtyři až pět klášterů pro cisterciácké jeptišky. Srv. A. M. Wyrwa – J. Strzelczyk – K. Kaczmarek (ed.): *Monasticon Cisterciense Poloniae*, Poznaň 1999; F. L. Hervay: *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*, Romae 1984; *Zisterzienserklöster in Österreich*, Salzburg 2004.

3 Srv. K. Wollenberg: *Die deutschen Zisterzienserklöster zwischen Rhein und Elbe*, in: *Unanimité et diversité cisterciennes*, ed. N. Bouter, Saint-Étienne, 2000, s. 321–344; F. J. Felten: *Zisterzienserinnen in Deutschland. Beobachtungen und Überlegungen zu Ausbreitung und Ordenszugehörigkeit*, in: *Unanimité et diversité cisterciennes*, ed. N. Bouter, Saint-Étienne, 2000, s. 345–400.

v severní (Hradiště nad Jizerou, Osek) a jižní části země (Vyšší Brod, Zlatá Koruna). Ve východních Čechách se etablovaly dva mužské řádové domy. Ve 30. letech 13. století byl na Vysočině založen ústav Nízkov, ten však jen po několika letech existence zanikl. Plán na vznik cisterciáckého opatství v této oblasti však setrval a našel své úspěšnější řešení fundací řádového domu ve Žďáru nad Sázavou (1252). Druhý východočeský cisterciácký klášter vznikl v širší oblasti Hradce Králové (Svaté Pole, 1272). Ve středních Čechách našla své místo celkem tři opatství mužské linie řádu (Sedlec, Zbraslav, Skalice). Z ženských klášterů nejstarší vznikl v nejsevernějším výběžku tehdejších Čech, na již zmíněném Žitavsku,⁴ další dva potom doplnily cisterciácké fundace ve východních Čechách.

Většina z těchto klášterů vznikla v oblastech probíhající kolonizace, či, jako v případě obou západočeských klášterů, v místech, kde se plošné osídlování teprve chystalo. Typickou polohu těchto ústavů představovalo podhůří českých pohraničních hor, případně dosud jen řídké osídlené vrchoviny. Pouze tři kláštery ve středních Čechách, vznikly bez návaznosti na kolonizační činnost. Charakteristické je, že se jednalo o nejstarší a o dva nejmladší ústavy v zemi.

Na zakládání mužských opatství v Čechách se ve 12. století podílela převážně nobilita, již připadla většina ústavů. Šlechtickými lokacemi byla opatství v Sedlci, Hradišti nad Jizerou a Oseku, jediným knížecím řádovým domem se ve 12. století staly Plasy, které založil kníže (a pozdější král) Vladislav II. Zakladatel Pomuku není znám, předpokládá se, že jím mohl být mladší bratr Vladislava II. jménem Jindřich. Ve 13. století stoupl podíl panovnických fundací, který se početně téměř vyrovnal novým založením šlechtickým. České aristokratické rodiny založily tři mužské ústavy – Vyšší Brod, Žďár a Svaté Pole. Panovnická založení najdeme dvě, když se fundátorem kláštera Zlatá Koruna stal král Přemysl Otakar II. a Zbraslavi jeho syn, Václav II. Nejmladší řádový dům byl, jako jediný v Čechách, založen církevním hodnostářem.⁵ První klášter cisterciáckých jeptišek založila česká královna Kunhuta s podporou svého chotě, krále Václava I., oba mladší ženské ústavy vznikly z vůle českých šlechticů. Souhrnně můžeme konstatovat, že ze čtrnácti klášterů

4 Ke klášteru Marienthal srv. J. Zdichynec: Marienthal v českém Žitavsku od založení do husitských válek, in: *Gotické umění v Čechách a jeho historické souvislosti*, I, Ústí nad Labem 2002, s. 107–145; též: Klášter Marienthal mezi králi, městy a šlechtou (1234–1547), in: *Korunní země v dějinách českého státu I. Integrační a partikulární rysy českého státu v pozdním středověku*, ed. L. Bobková, Praha 2003, s. 166–218.

5 Zakladatelem kláštera ve Skalici se stal rádce císaře Karla IV., mindenský biskup a pozdější magdeburský arcibiskup Dětrich z Portic zvaný též z Kugelweitu. K Dětrichovu životu a působení viz studii V. J. Nováčka: Dětrich z Portic, *Časopis muzea království českého* 64 (1890), s. 459–535 a G. Sello: Erzbischof Dietrich Kugelwit von Magdeburg, *Jahresbericht des Altmärkischen Vereins für vaterländische Geschichte und Industrie zu Salzwedel* 23/1 (1890), s. 1–90. Nověji věnoval Dětrichovi značnou pozornost F. Kavka v dvojdielné monografii *Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378)*, Praha 1993, viz rejstřík.

cisterciáckého řádu v Čechách jich pravděpodobně osm založila šlechta a čtyři vládnoucí panovnický rod, když v případě opatství v Pomuku si sociálním postavením zakladatele nejsme zcela jisti. Z hlediska fundátorského náleží mimořádné místo Skalici, jež byla založena církevním činitelem a navíc cizincem, který v Čechách pobýval jen po krátké období. Okolnosti založení skalického kláštera odrážejí specifiku Čech po polovině 14. století, kdy český panovník zastával též úřad císaře Svaté říše římské.

Motivace, jež vedly fundátory k rozhodnutí založit cisterciácký řádový dům, představovaly ve středověkých Čechách značně široké spektrum. Nejsilnější byly patrně důvody náboženské – všechny kláštery vznikly k Boží slávě a pro spásu duší fundátora a jeho rodiny. S tímto základním cílem se v případě cisterciáckých klášterů často pojila funkce rodového ústavu, jenž sloužil zároveň jako duchovní zázemí a pohřebiště zakladatelské rodiny.⁶ Pohřební funkci lze předpokládat u všech šlechtických založení,⁷ existovala však také v případě kláštera Aula Regia na Zbraslavi, který jeho zakladatel, král Václav II., proponoval jako pohřebiště přemyslovského, to jest královského rodu.⁸ Významnou roli při zakládání cisterciáckých klášterů hrála také prestiž, neboť jen nejpřednější rody si mohly fundaci dovolit.⁹ V případě šlechtických založení se přímo hovoří o *imitatio regis* – napodobení panovníka, neboť založení kláštera představovalo akt, jímž se šlechtic mohl stavět na roveň zeměpánovi.¹⁰ Zakladatelé také všeobecně vysoko hodnotili schopnosti cisterciáků i jejich kontakty.¹¹

6 K pohřební roli cisterciáckých klášterů ve středověké Evropě srv. E. Dąbrowska: *Le rite funéraire propre à l'Ordre de Cîteaux. Son développement, sa reception, ses filiations*, in: *Unanimité et diversité cisterciennes*, ed. N. Bouter, Saint-Étienne, 2000, s. 223–231.

7 S jistotou můžeme o pohřební funkci jako motivu pro založení kláštera hovořit tam, kde o této roli cisterciáckého opatství vypovídají písemné prameny nebo zachované rodové hrobky (Hradiště nad Jizerou, Osek, Vyšší Brod).

8 Král Václav II. zakládal opatství Aula Regia na Zbraslavi s úmyslem, aby se stalo novým oficiálním pohřebním místem Přemyslovců. Pohřeb zakladatele v červnu 1305 se stal vůbec prvním obřadem, který se ve zbraslavském konventním kostele odehrál (Petra Žitavského *Kronika zbraslavská*, *Fontes rerum Bohemicarum*, IV, ed. J. Emler, Praha 1884, s. 58, 255, 99). Po Václavu II. spočinuly ve zbraslavské půdě další korunované hlavy – král Václav III., jehož tělo sem bylo převezeno v roce 1326 a královna Eliška Přemyslovna, choť Jana Lucemburského (1330). Posledním korunovaným panovníkem pochovaným na Zbraslavi se stal Václav IV., jehož pohřeb v roce 1419 se již odehrál ve stínu hrozcí husitské revoluce. Tělo Václava IV. nezůstalo v klášteři Aula Regia trvale, ale ještě během husitských válek bylo převezeno na Pražský hrad, do Chrámu sv. Víta. K pohřební roli zbraslavského kláštera srv. J. Kuthan: *Cisterciácký klášter a pohřebiště posledních Přemyslovců na Zbraslavi*, *Pražský sborník historický* 11 (1978), s. 81–100; K. Charvátová: *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, 2. svazek, *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2002, s. 213–216).

9 Manifestací panovnické moci Václava II. se stalo položení základního kamene zbraslavského konventního chrámu, jež se odehrálo den po korunovaci zakladatele, s velkým leskem a za účasti množství duchovních i světských představitelů. (Petra Žitavského *Kronika zbraslavská*, s. 77–78).

10 Blíže k tomu R. Pauk: *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek)*, Kraków–Warszawa 2000, s. 202–204.

11 W. Schich: *Zum Wirken den Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*,

Ve výčtu důvodů, jež vedly k založení cisterciáckých opatství, nemůžeme zapomenout ani na faktory ekonomické. Vznik kláštera dával dobrou naději na hospodářský rozvoj regionu, ať již máme na mysli zakládání zemědělských provozů, těžební činnost nebo obchod, který kláštery provozovaly. Zapomenout nemůžeme ani na kolonizaci, byť byla obvykle prováděna v menší míře, než soudila starší literatura.¹² Z českých klášterů se pouze jediný – Zlatá Koruna – stal významným kolonizátorem; ostatní přispěly k osídlení země obvykle jen skromným způsobem. Předání půdy klášteru mohlo mít také politický charakter, jak to vidíme v případě založení Zlaté Koruny, jež obdržela od svého zakladatele, krále Přemysla Otakara II. rozsáhlé území v tehdy ještě nekolonizované části jižních Čech. Vzhledem k tomu, že zakladateli náleželo k opatství a jeho majetku vrchní právo, zůstala celá tato oblast do budoucna pod kontrolou královské komory a nedostala se do šlechtických rukou. Přemysl Otakar II. tak zabránil rozpínavému rodu Vítkovců zmocnit se i této části jižních Čech.¹³

Vztah k zakladatelskému rodu představoval jednu z nejsilnějších vazeb, jež kláštery pojily s vnějším světem. Tzv. *zakladatelská práva* si zachovala svou váhu až do konce středověku. V praxi znamenala značnou závislost řádových domů na vlastních těchto práv, zakladateli, jeho potomcích či jiných držitelích zakladatelských práv, kteří mohli zasahovat do záležitostí kláštera, *de facto* obsazovat opatský stolec, ovlivňovat hospodářské kroky opatství či jeho politickou orientaci.¹⁴ Zároveň však měl držitel zakladatelských práv povinnost o klášter pečovat, ochraňovat ho vůči vnějšímu nebezpečí a pomáhat mu ve chvílích nouze.

Bylo již řečeno, že většinu cisterciáckých řádových domů na české půdě založila domácí aristokracie. Ne všechny rody si však svá práva vůči klášterům uchovaly po celý středověk; některé vymřely,¹⁵ jiné ztratily na významu

in: *Zisterziensische Spiritualität. Theologische Grundlagen, funktionale Voraussetzungen und bildhafte Ausprägungen im Mittelalter*, ed. C. Kasper – K. Schreiner, Erzabtei St. Ottilien, 1994, s. 27.

12 Významnou civilizační roli cisterciáků ve střední Evropě předpokládali např. F. Winter: *Die Zisterzienser der nordöstlichen Deutschlands*, I–III, Gotha 1868–1871, L. Dolberg: *Cistercienser – Mönche und Konversen als Landwirte und Arbeiter, Studien und Mitteilungen aus dem Benediktiner- und Cisterzienser-Orden* (dále citováno jako SMBCO), XII–XIII (1891–1892); E. Hoffmann: *Die Entwicklung der Wirtschaftsprinzipien im Cisterzienserorden während des 12 und 13 Jahrhunderts*, *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft* 31, (1910), s. 699–754; H. Svoboda: *Die Klosterwirtschaft der Cistercienser in Ostdeutschland*, *Nürnb. Beitr. Wirtch., Wiss.* 19/20 (1930); H. Muggenthaler: *Kolonisatorische und wirtschaftliche Tätigkeit der deutschen Zisterziensern im XII. und XIII. Jahrhundert*, München 1924.

13 Blíže k tomu J. Kadlec, *Dějiny kláštera Svaté Koruny*, s. 17–20.

14 Základní práci o zakladatelských právech ve středověkých Čechách přinesl ve třicátých letech 13. století V. Vaněček: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–15. století)*, I, *Zakladatelská práva*, Praha 1933. Z nové literatury se tomuto tématu věnoval T. Borovský, který se však zaměřil nikoliv na Čechy, ale na sousední Moravu (*Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*, Brno 2005). Vzhledem k blízkosti a historické provázanosti obou zemí lze s výsledky zjištěnými na Moravě pracovat i pro české prostředí.

15 S jistotou vymřel rod šlechtice Miroslava, fundátora nejstaršího českého kláštera v Sedlci; záhy

a své nadřazené postavení vůči klášteru si neudržely.¹⁶ V takových případech přecházela zakladatelská práva na panovníka. V době před husitskými válkami již práva k většině cisterciáckých opatství drželi čeští králové. Vedle zeměpanských fundací – Plas, Zlaté Koruny, Zbraslavi a ženského ústavu Marienthal, přešly pod královskou pravomoc též ústavy Sedlec, Pomuk, Žďár, Osek a Skalice. Soukromým klášterem zůstal Vyšší Brod spojený s Rožmberky až do 17. století, a snad též Hradiště nad Jizerou a Svaté Pole. Také obě šlechtické fundace pro cisterciácké jeptišky, Pohled a Sezemice, měly patrně až do husitských válek jako svou vrchnost původní zakladatelské rody.

Vedle skutečných držitelů se na uplatňování zakladatelských práv mohly podílet ještě další osoby, na něž byla tato práva dočasně převedena. Panovník mohl svá práva ke klášteru postoupit některému šlechtici jako tzv. *opravu*. *Opravce* se tak na určitou dobu stal jejich držitelem a vykonavatelem. S *opravami* se v českém prostředí setkáváme od 14. století, kdy začaly být používány jako jeden z finančních zdrojů královské komory.¹⁷

Z hlediska filiačního patřily všechny české cisterciácké kláštery k morimondské větvi řádu. Nejstarší z nich, založené ve 40. letech 12. století, se napojily na řádové domy ležící na dnešním území Bavorska – Waldsassen (Sedlec), Langheim (Plasy) a Ebrach (Pomuk). První domácí štípení přinesl před rokem 1184 vznik kláštera v Hradišti nad Jizerou, který osadili mniši z českého knížecího opatství v Plasech. Poslední fundace 12. století – Osek, měla jako svůj mateřský dům klášter Waldsassen, který tak v Čechách získal druhou filiici. Žďár se stal dcerou Pomuku, i když se na zrodu jeho konventu podíleli také řeholníci z jiných ústavů. Oba jihočeské kláštery založené nedlouho po polovině 13. věku vycházely z rakouských řádových domů Wilhering (Vyšší Brod) a Heiligenkreuz (Zlatá Koruna). Složitý vývoj z hlediska filiačního zažila Zlatá Koruna, kterou její zakladatel, král Přemysl Otakar II., jenž byl zároveň vévodou rakouským, napojil v roce 1263 na tradiční babenberský ústav Heiligenkreuz, aby i v této rovině demonstroval své nástupnictví po vymřelém rodu Babenberků. Poté, co se rakouských zemí musel vzdát ve prospěch Rudolfa Habsburského, dal převést mateřská práva nad Zlatou Korunou na nejstarší český zeměpanský klášter, totiž Plasy. Tím

se stal královským ústavem také Pomuk, který pravděpodobně také svůj zakladatelský rod ztratil. Počátkem 14. století se pod panovnickou moc dostal také Žďár, když rod jeho zakladatelů, páni z Obřan, vymřeli.

16 Tímto způsobem ztratili svá práva k oseckému klášteru jeho zakladatelé, páni z Riesenburka, jež byli ze svých zakladatelských pozic vytlačeni králem Janem Lucemburským. Blíže k tomu J. Čechura: Velkostatek kláštera Osek v letech 1310–1419, *Časopis Národního muzea, Řada historická* 160 (1991), s. 26–31.

17 Například královský klášter Zlatá Koruna byl postoupen roku 1349 Joštovi z Rožmberka, v roce 1356 pak Vítovi Hedvábnému, který získal do opravy mimo jiné také klášter pomucký (Urkundenbuch des Zisterzienserstiftes Goldenkron in Böhmen, *Fontes rerum austriacarum* XXVII, Wien 1872 (dále citováno jako UBG), č. 62, s. 119–121; RBM, VI, č. 440, s. 245).

však přesuny neskončily. V roce 1400 papež vrátil podřízenost Zlaté Koruny zpět opatství Heiligenkreuz.¹⁸ Poslední tři mužské řádové domy na českém území vznikly jako filiace domácí, když Svaté Pole osadili mniši z Hradiště nad Jizerou a Zbraslav spolu se Skalicí shodně cisterciáci ze Sedlce.

Z jedenácti mužských klášterů středověkých Čech jich tak mělo šest své mateřské ústavy mimo hranice Čech a pět vzniklo jako výhonky domácího štípení. Bavorský klášter Waldsassen a český Sedlec (v letech 1281–1400 i Plasy) měly na území Českého království po dvou filiích, ostatní mateřské domy (Langheim, Ebrach, Plasy mimo léta 1282–1400, Pomuk, Wilhering, Heiligenkreuz, Hradiště nad Jizerou) pouze po jedné.

Nejstarší český řádový dům určený pro sestry cisterciáckého řádu, Marienthal, který vznikl v nejsevernějším výběžku Čech, v oblasti, jež tehdy spadala pod pravomoc míšeňského biskupství, byl podřízen mužskému opatství Altzelle, ležícímu v téže diecézi. Na podřízenosti Marienthalu Altzelle nic nezměnila změna diecézní hranice, ke které došlo jen o několik let poté.¹⁹ Ostatní dva české ženské kláštery získaly své otce-opaty z domácích řádových domů. Sezemice spravoval představený kláštera Hradiště nad Jizerou; ústav v Pohledu opat ze Sedlce.

Ve 13. století expandovali cisterciáci z Čech na sousední Moravu. V letech 1204–1205 vznikl první moravský řádový dům Velehrad, jenž byl osazen z kláštera. Český klášter, konkrétně ústav v Plasech, měl stát u zrodu i nejmladšího, celkem třetího mužského řádového domu na Moravě, jenž chtěl založit poslední přemyslovský král Václav III.²⁰ Po náhlé smrti panovníka však sotva započatý projekt zanikl. Ze tří moravských ženských klášterů patřil pod český řádový dům pouze jediný, a to klášter na Starém Brně, který jeho zakladatelka, Eliška Rejčka (Ryksa), vdova po Václavu II. a Rudolfu I. Habsburském, podřídila Sedlci. Do jiných oblastí než na Moravu české kláštery jako mateřské domy nepronikly.

Z českých opatství měly své odnože pouze kláštery založené ve 12. století. Nejvíce filií získaly knížecí Plasy, jež měly v Čechách a na Moravě tři dcerky a šest vnuček (včetně čtyř ženských ústavů).²¹ Druhé místo v pomyslném žebříčku patřilo sedleckému opatství se dvěma mužskými kláštery a jedním

18 Žádost Přemysla Otakara II. o změnu filiace – UBG č. 4, s. 19–20. Souhlas generální kapituly v roce 1281 – *Statuta*, III, s. 209–210. Papežské rozhodnutí z roku 1400 otištěno in: *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia* V, Praha 1954, č. 1633, s. 914.

19 Nejpozději v roce 1244 se již Marienthal počítal k pražské diecézi, neboť tehdy zde světil nový klášterní kostel pražský biskup Mikuláš (*Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, IV, ed. G. Friedrich a kol., Praze 1904, č. 45, s. 130–131. (Dále citováno jako CDB).

20 RBM, II, č. 2090, s. 902.

21 Dcerou Plas bylo Hradiště nad Jizerou (založené před 1184), nejstarší moravský dům Velehrad (založen v letech 1204–1205) a dočasně Zlatá Koruna (mezi lety 1281–1400). Vnučkami se staly mužské kláštery Svaté Pole (1272) a moravské Vizovice (1261), stejně jako ženské domy Sezemice (před 1267) a tři domy mnišek na Moravě (Oslavany 1224–1225, Porta Coeli 1232 a Staré Brno (1323).